

Ми всі вийшли з природи. Природа – в нас самих. Екологічне виховання учнів і студентів засобами мови та літератури: Навч. посібн. – Житомир, 1998. – С. 51-56.

Грибан Г. В.,
доцент кафедри дидактичної
лінгвістики та літературознавства

МИ ВСІ ВИЙШЛИ З ПРИРОДИ. ПРИРОДА - В НАС САМИХ

Ці слова відомого дослідника природи І. Носаля сьогодні особливо актуальні.

Відчуття природи, органічної спорідненості з нею дарує людині радість пізнання, збагачує уяву, нерідко викликає до життя художні образи. Так, образ палаючого в червонім барві маку допоміг поету М. Клименку передати хвилюючо-мудру думку – як відкриття:

На грядку вибіг полум'яний мак,
В росі зацвів, а в полудень осипавсь.
Коротке ти, життя, в палкого цвіту!

Відчуття природної краси буває таким сильним, що переживає автора, змушує відгукуватись багатьох людей і в наступні часи. Як ось такі рядки середньовічного поета Одо з Мени:

О, продавець! Навіщо на гроші
обміняти ти хочеш троянду
І що взамін на виручку
від неї придбаєш ти?

Відчуття природи, прагнення жити в гармонії з нею відбилося у численних народних прикметах, прислів'ях. Причому, у багатьох з них відбито міцний зв'язок природи і праці як необхідної умови існування: зокрема, у них відбито мудру філософію життя, найперше, – жити у злагоді з природою, як з Богом, і з людьми, жити у праці.

Де лелека водиться, там щастя родиться.
Землі кланяйся низько, до хліба станеш близько.

Земля добра, вона людей годує.

Дай землі, то і вона тобі дасть.

На ледачій землі і трава не росте.

Хто полю годить, тому й жито родить.

Не бий бобра – не буде добра.

Не лізь у воду, не спитавши броду.

Сади деревину – будеш їсти садовину.

Не сів проса – не тикай носа.

Треба нахилитися, щоб з криниці води напитися.

Не плюй у криницю, знадобиться води напитися.

Бджола мала, а й та працює.

На дерево дивись, як родить, а на людину – як робить.

Цим відчуттям пронизані найкращі твори українських письменників.
Бує природа у "Лісовій пісні" Лесі Українки.

Образами Лісовика, Русалки, Того, що греблі рве і Того, що в скалі сидить, устами Куця і Безсмертної Мавки Природа прагне, щоб з нею рахувалися, вимагає гармонії співіснування. "От сі баби не вміють як слід жити з нами", – презирливо про матір Лукаша і Килину каже Куць, і це змушує замислитися. Як і сказане про потерчат: "Пропасниця їх досі б'є за те, що озеро коноплями згидили". Сьогодні з особливою гостротою сприймається діалог Мавки з Лукашем:

Мавка. Ну, як таки, щоб воля – та пропала?

Се так колись і вітер пропаде!

Не руш! Не руш! Не ріж! Не убивай!

Лукаш. Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?

Я тільки хтів собі вточити соку з берези.

Мавка. Не точи! Се кров її.

Не пий же крові з сестроньки моєї!

Лукаш. Березу ти сестрою називаєш?

Хто ж ти така?

Мавка. Я – Мавка лісова.

Чи усвідомлюємо облагороджуючий вплив природи на таку підростаючу людину, якою є наш учень? У книзі "Коли я знову стану маленьким" Януш Корчак висловлює блискучий здогад: ніхто не знає, в яку мить одержує більше школяр: коли його голівка затиснута у чорний квадрат дошки, чи коли вона, мов голівка соняшника, непереборно повернулася до вікна, де пливе великий, нескінченний світ природи?..

Недооцінювати біологічні ритми, у яких зростає дитина, – небезпечно. Надто це ж стосується міських дітей, що всією атмосферою міста і так відчужені від природи. З розвиненим відчуттям природи зміцнюється коріння Батьківщини. Осмислюючи вічне питання Батьківщини, багато хто з нас відтворює у свідомості батьківську хату, стежечку до криниці під розлогим кущем калини та шлях, що веде до вигону і далі – в поле, ліс, до ставка чи річечки. До тієї непримітної річечки, що їй М. Вінграновський присвятив пронизливі рядки:

Сама собою річка ця тече,
Маленька річечка, вузенька, як долоня,
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
Маленька річечка без імені ще...

До Десни, як до святої, чистої ріки дитячих незабутніх мрій звертається О. Довженко на схилі своїх літ, коли майже все потануло в далеких мареві часу: "Була тоді ще дівкою Десна, а я здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима. Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя".

Пропонуємо ряд текстів екологічного змісту, які мають винятково важливе значення у процесі розвитку мовлення школярів у 10-11-річному віці. Кожен з текстів сам "підказує" методику опрацювання у зв'язку з мовною темою і кожен має психологічно готувати учнів до роздумів про те, за яких

умов природа може стати матір'ю, а за яких – мачухою.

...А якось хлопчиком непосидючим порізав ногу, і батько лікував рану звичайнісіньким подорожником... Коли ж взимку застудився, то пив запашні малинові, калинові чаї й полоскав горло ромашкою, липою, багном. Безмежний світ рослин. Як його осягнути? В різних місцевостях люди підмічали різні особливості зела й давали свої, влучні, а часом і загадкові назви. Будра – розхідник, блющик, собача м'ята, цмин – нечуйвітер, сухарики, безсмертники, ромашок – рум'янок, романець...

або той же звіробій має ще й народні назви – сьвтонське зілля, прозірник, заяча кривця, стокривця криштальки. А виявляється, звірів він зовсім не вбиває, а натомість людей лікує, і такий звичний при дорозі й дворі спориш, і зовні зла і похмура кропива – тоже охоронці здоров'я людини (*І. Носаль*).

Велику роль у екологічному вихованні дітей відіграють твори за власними спостереженнями. Спостерігаючи навколишній світ, діти вчаться бачити і розуміти красу, збагачують свої знання, життєвий досвід. Також в учнів поповнюється словниковий запас, мова стає образнішою. Пропонуємо учням підготувати твір про найкрасивіший куточок рідного села чи міста, прогулянку до лісу, про домашніх тварин, догляд за ними.

Опрацьовуючи у V класі загальні відомості із синтаксису, зокрема поняття про речення, види речень за метою висловлювання, учні складають розповідні, питальні, спонукальні речення, вчаться правильно інтонувати їх. Під час цієї роботи вчитель може запропонувати їм записати таке питальне речення: "Для чого треба охороняти зелені насадження?". Діти відповідають, що зелені насадження прикрашають наше життя, роблять його затишним, вони є джерелом кисню, необхідного для всього живого.

Далі п'ятикласники складають короткі речення і аналізують їх. "Ліс – наше багатство", "Бережіть зелені насадження! Охороняйте природу рідного краю!", записують і аналізують вислови письменників про природу, наприклад: "Любімо, шануймо, бережімо природу – вічне джерело нашого життя і нашої творчості! Вона нам стократ більше віддасть, ніж ми можемо їй

дати!" (М. Рильський).

Вивчаючи у п'ятому класі тему "Запозичені слова", учні ознайомлюються з назвами тварин, птахів і рослин, які записані до "Червоної книги": зубр, кіт лісовий, їжак вухатий, бобер, видра, кулан, шуліка, сіра чапля, чорний журавель...

Учні записують окремо слова спільнослов'янського походження і запозичені. Користуючись різними типами словників (тлумачним, іншомовних слів), з допомогою вчителя дізнаються про походження і значення цих слів.

Ефективними можуть бути такі вправи:

Вправа 1. Дібрати синоніми до назв лікарських рослин.

Крушина (вовчі ягоди), нетреба (страхополох), оман (дивосил), сон-трава (проліска-сон), спориш (птича гречка), цикорій (петрові батоги).

Вправа 2. До назв лікарських рослин іншомовного походження календула, адоніс, беладонна, настурція, ірис, алое дібрати синонімічні українські (нагідки, квасоля, горицвіт, півники, красавка, столітник).

Ознайомлюючи п'ятикласників з функціональними стилями] (розмовний, науковий, художній), для ілюстрованого матеріалу вчитель може використати опис рослин чи тварин.

Ромашка

На високому гінкому стебельці росла лугова цариця – ромашка. Це, мабуть, була найпрекрасніша в світі квіточка: рівна, висока, з сумно нахиленою набік яскраво-жовтою в білих ніжних прозорих пелюсточках голівкою, ще й зверху прикроплена дрібною, як вістря стальної голки, росичкою [с. 281]. Ромашка – рід рослини родини складноцвітих. Одно- і дворічні трав'янисті рослини з розгалуженими стеблами, заввишки до 40 см. Цвіте в червні-серпні. Листки перисті або двояко-, трояко- перисторозсічені. Суцвіття – кошики з черепичастою обгорткою. Плід – сім'янка [1, с. 418].

На уроках зв'язного мовлення шестикласникам пропонуємо написати твір "Барви осені". Учні мають навчитися помічати зміни в природі, бачити її красу. "Краса природи, – пише В. О. Сухомлинський, – відіграє велику роль у

вихованні духовного благородства. Вона виховує в душі підлітка здатність відчувати, сприймати тонкощі, відтінки речей, явищ, порухи серця... Краса природи виховує витонченість почуттів, допомагає відчути красу людини"[2, с. 539].

Ознайомлюючи дітей з красою рідного краю, з багатством природи, вчитель повинен учить їх правильно користуватися цими багатствами, берегти їх. З цією метою під час закріплення в V класі теми "Способи словотворення в українській мові" можна провести диктант із завданням: записати окремо назви їстівних і отруйних грибів, визначити способи утворення виділених слів.

Білий гриб, опеньок, бліда поганка, підберезник, підосичник, червоний мухомор, лисичка несправжня, моховик, лисичка, грузд, опеньок несправжній, печериця, масляк, боровик, піддубок.

Довідка:

Їстівні гриби: опеньок, масляк, печериця, білий гриб, підберезник, підосичник, моховик, лисичка, грузд, боровик, піддубок.

Отруйні гриби: бліда поганка, опеньок несправжній, червоний мухомор, лисичка несправжня.

При вивченні у 9 класі складних речень запропонуємо учням текст, у якому вони повинні поставити пропущені коми і пояснити відповідні правила.

Майже в усіх народів є улюблені рослини-символи. У канадців, скажімо, клен, у росіян – берізка, а в нас – верба й калина. Правду каже прислів'я, що *без верби й калини нема України*. З давніх-давен наш народ опоетизував цей кущ, оспівав у піснях. Чи ж не тому так дбайливо охороняли й доглядали в народі калину? Наруга над нею вкривала людину ганьбою. Дітям, аби ті не нівечили цвіту, батьки казали: *"Не ламайте калину, бо накличете морози"*. Справді, калина цвіте насамкінець весни, коли вже підходять заморозки.

Ще порівняно недавно на луках і узліссях наших сіл можна було побачити суцільні калинові гаї. Власне, цим пояснюється й те, що на Україні безліч населених пунктів з поетичною назвою Калинівка. Назви залишилися, а самої калини стало мало. Кущ калини опредметнює духовний потяг до своєї

землі, свого берега, своїх традицій (За В. Скуратівським).

Для диктантів різного типу також потрібно добирати тексти природоохоронного змісту. Пропонуємо приклади таких диктантів для проведення у 7-8 класах.

1. Диктант з граматичним завданням

Охорона рослинного покриву

Потрібно змалку виховувати в собі почуття бережливого ставлення до рослин. Нехай кожний запам'ятає і виконає прості, але дуже важливі правила охорони рослинності.

Ось вони.

Не дозволяйте нікому ламати й псувати рослин, не засмічуйте місця екскурсій і походів у природу рештками їжі, папером, консервними банками. Закопуйте сміття в землю або спалюйте його.

Залишаючи ліс, старанно гасить багаття і засипайте його землею. Не кидайте запалених сірників не лише в лісі, а й у полі, в степу, на болоті. Горіти може не лише ліс, а й торф і суха трава.

Беріть участь у роботах з відновлення лісу, в насадженні дерев і кущів у наших садах і парках. Доглядайте за посадженими рослинами (В. Корчагіна).

2. Вибірковий диктант. Виразно прочитати текст, виписати прості й складні речення

Проблема Чорнобиля – не локальна, суть її воістину інтернаціональна. Сучасна цивілізація не розв'яже жодної із своїх проблем, якщо не розв'яже головної – проблеми ядерної, а також міцно пов'язаної з нею, ще більш незрілої – проблеми екологічної. Національних зусиль тут не досить. Участь усіх просто необхідна.

Чорнобиль став зловісним знаком щонайсильніших саморуйнівних дій людини, драматичнішою поразкою в її навдивовижу нерозумному протиборстві з природою. Явившись під знаком біблійної "звізди Полин", той Чорнобиль став якщо й не розплатою, то якнайсерйознішою пересторогою нашому варварству, легковажності, ненаситному споживацтву,

технократичній сваволі, що дозволяє собі знущатися з природи, нашої одвічної матері й заступниці (О. Гончар).

3. Контрольний диктант. (За темою "Складні речення")

Природа... Скільки думок, мрій, приємних спогадів і найнесподіваніших асоціацій спливає нам на згадку при цьому слові! Скільки афоризмів, сентенцій, влучних і не зовсім влучних висловів, пісень, віршів професійних і любительських зберігають у собі клітини нашої сірої речовини! Яку багатющу уяву відкриваємо ми в собі, вибравшись вихідного дня не просто до річки, чи в лісок-перелісок, а на природу. І що то тільки наша уява не робить з нами, а ще більше з нашою природою і її святим лоном, котре не встигає хоч би так-сяк гримуватися після чергової вилазки шанувальників фауни і флори! От який, виявляється, короткий шлях від пейзажу до проблеми екології! (В. Баранов).

О земле! Чи не втомилася ти від бездушного винищення багатств?! Чи не твою красу інколи ми самі нищимо невмілими руками? *(З крит. статей).*

Важливу роль в екологічному вихованні учнів відіграють літературні вікторини. Девізом, під яким вони проводяться, можуть бути слова Івана Носаля:

Ми всі вийшли з природи.

Природа – в нас самих

"Коли ми до природи не будемо милосердні, то вона нас з'їсть". У цьому сміховинному за формою висловлюванні дитини закладена вельми слушна й актуальна думка: люди живуть у нерозривному зв'язку з природою і, гублячи її, гублять і себе. Відчуття природи, органічної спорідненості з нею дарує людині радість пізнання, збагачує уяву, нерідко викликає до життя художні образи.

Використовуючи художню літературу, факти нашої дійсності, виступи на екологічну тематику у пресі, по радіо і телебаченню, вчитель-словесник має змогу переконати старшокласників серйозно, вдумливо ставитися до найгостріших проблем сучасного світу.

На уроках літератури все більшої популярності набувають вікторини. І не дивно, адже вони дають простір творчій думці, відточують її, поглиблюють знання з багатьох галузей науки, збуджують інтерес до самого пошуку істини. І, головне, все відбувається без примусу, активно, цікаво і захоплююче.

Вікторина (лат. "вікторія" – перемога). Тому вікторину називають ще грою в переможців. Вони мають виховне і пізнавальне значення. Вікторини розширюють і поглиблюють здобуті на уроці знання учнів, виховують у них допитливість, інтерес і любов до книги. Крім того, вони підвищують загальну культуру учнів, розвивають їх пам'ять і мову, збуджують почуття й думки, сприяють розвитку логічного мислення.

Вдаючись до вікторини, слід враховувати не тільки індивідуальні особливості дітей, а й те, наскільки глибоко учні засвоїли тему, за якою проводиться вікторина, ступінь складності запитань, їх дохідливість, пізнавальну цінність. Занадто легкі, прозорі вікторини викликають легковажне ставлення з боку учнів, важкі, нецікаві – можуть викликати в них зневіру в свої сили, послабити інтерес до цього виду ігрової діяльності. Вікторини повинні спиратися на наявні знання і водночас поглиблювати їх, сприяти всебічному осмисленню програмного матеріалу, встановленню логічних зв'язків між вивченим і тим, що вивчається, допомагати робити висновки й узагальнення.

Вікторини можна проводити на заняттях літературного гуртка, на читацькій конференції, під час екскурсій, на шкільних вечорах тощо. Види вікторин і форми їх проведення різноманітні. В кожному конкретному випадку їх вибір зумовлюється місцем проведення гри, її метою, змістом.

Нині кожна людина, в якій би галузі діяльності вона не працювала, не має морального права стояти осторонь екологічних проблем, бути пасивним спостерігачем, бо все менше і менше залишається на нашій землі місць, де людина почувала б себе у цілковитій безпеці.

І тому вчителі-словесники на уроках літератури повинні виховувати у дітей любов до природи, увагу до екологічних проблем. І на допомогу

приходять вікторини, які при вдалій їх організації залучають сотні школярів і приносять велику користь.

Минуть роки і десятиріччя, а чорний день Чорнобильської трагедії буде продовжувати хвилювати людей – і тих, кого він зачепив своїм недобрим крилом, і тих, хто народиться недалеко від покривдженої землі. Цей день завжди об'єднуватиме всіх, хто живе на Землі, одним спогадом, однією печаллю, однією надією.

Література

1. Біологічний словник К., 1974, 418 с.
2. Сухомлинський В. О. Природа й краса. – Виб. тв. в 5-ти т. К., Т. 3.– 539 с.
3. Тютюнник Г. Вир., К, 1979. – 416 с.